

УДК 502.45

ПАВЛУН Юрій Іванович,
д-р філос., доц. каф. філос.,
соціол. держ. упр. ДРІДУ НАДУ

УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ УКРАЇНИ

Розглядається практика державного управління заповідною справою в Україні, недоліки її організації та структурно-функціональні зміни в її діяльності. На підставі досліджень автор пропонує нову модель оптимізації системи управління галуззю, перспективи розгляду цих питань в умовах проведення сучасної реформи системи центральних органів виконавчої влади.

Ключові слова: заповідання, удосконалення управління, міжнародні екологічні зобов'язання.

Павлун Ю. И. Совершенствование государственного управления природно-заповедным фондом Украины

Рассматривается практика государственного управления заповедной сферой в Украине, недостатки её организации и структурно-функциональные изменения в её деятельности. На основании исследования автор предлагает новую модель оптимизации системы управления отраслью, перспективы рассмотрения этих вопросов в условиях проведения современной реформы системы центральных органов исполнительной власти.

Ключевые слова: заповедание, совершенствование управления, международные экологические обязательства.

Pavlun Y. I. The development of the state management in the sphere natural reservations in Ukraine

The modern practices of the state's management by the sphere nature reservation in Ukraine, problems of its organization are researched. An author of the researching proposes

a new model of the optimization the management's system by the branch. The new perspectives resolving of these problems are opened in the conditions of the reformation central organs state's power.

Key words: reservation, development of the management, international environmental obligations.

Постановка проблеми. Одним з важливих напрямів державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища є організація природно-заповідної справи, що віднесена до пріоритетів України у цій сфері. За чинним законодавством, її основними завданнями визначено дії, спрямовані на створення оптимальної репрезентативної мережі всіх природно-кліматичних та ландшафтних зон, резервування цінних для заповідання природних територій та об'єктів. Оскільки Україна має чітко виражені орієнтири на інтеграцію до Євросоюзу та звіряє свої нормативно-правові засади з європейським законодавством, питання стандартів заповідання та цивілізованого управління цінних в екологічному, науковому, естетичному і народногосподарському відношенні територій – важливе практичне питання, що постало з перших років незалежності. Актуалізується це питання тим, що пошук оптимальної структури управління цією сферою останні 20 років, визначення комплексу функцій інститутів заповідної справи та механізму координації їх діяльності свідчать про велику кількість проблем, що не знайшли дотепер свого рішення. Так, за середньоєвропейських 14 % – 15 % заповідання Україна має в середньому лише 4,5 % заповідних територій, а окремі регіони півдня та центральних областей – у межах 1 %. Підсумкові документи міжнародних екологічних форумів (у тому разі і 5-тої Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи», Київ, 2003 р.) включають рекомендації щодо більш ретельної уваги до виконання взятих зобов'язань щодо створення Національної екомережі в Україні як частини загальноєвропейської екологічної мережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання заповідної справи, її структури та принципів організації знайшли своє відображення в роботах В. Шевчука, М. Голубця, Ф. Гамора, М. Стеценка, В. Комендара, В. Парпана, В. Покин'ячери, В. Гетьмана, у підсумкових документах багатьох міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференцій. У них розглядаються окремі

управлінські питання заповідної справи, вивчається негативний досвід управлінських рішень щодо структури природно-заповідного фонду, внутрішня організація роботи адміністрації заповідних установ, проведення екоосвітніх заходів, налагодження рекреаційно-туристичної діяльності тощо [1 – 5]. Однак питання структури державного управління природно-заповідним фондом України, розмежування функцій владної вертикалі та специфіка горизонтальних управлінських зв'язків, порівняльне зіставлення з кращим зарубіжним досвідом ще не знайшли повного відображення. Останні політичні рішення центральної влади щодо проведення адміністративної реформи ще більше загострюють ситуацію в організації природно-заповідної справи в Україні, ставлять і перед практиками, і перед теоретиками чимало нових проблем щодо виконання зобов'язань, згідно з підписаними за роки незалежності міжнародними угодами.

У структурі природно-заповідного фонду України до цього часу залишаються невирішеними питання владного підпорядкування заповідних об'єктів загальнодержавного рівня (природні, біосферні заповідники, національні парки), повноти функцій управління заповідною справою, участі місцевих органів влади та самоврядовних об'єднань населення в заходах сприяння охороні й збереженню територій та об'єктів природно-заповідного фонду. У даному дослідженні робиться спроба узагальнити існуючий досвід практичної реалізації нормативно-правових напрацювань у даній сфері та виконання державних рішень щодо розвитку системи управління природно-заповідною справою в Україні.

Мета статті. Метою дослідження є розгляд і порівняльний аналіз ефективності управління природно-заповідним фондом різними інститутами виконавчої влади як загальної, так і спеціальної компетенції, їх статусних трансформацій (у більш компетентні та в менш повновладні структури), вад різновідомчого підпорядкування та пошук оптимальної адміністративно-управлінської моделі для цієї сфери (з відповідними функціями та внутрішніми зв'язками).

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 61 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» заповідні території – це «...ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу екологічну,

наукову, естетичну і народногосподарську цінність...» [6; 7].

Державне управління в галузі організації, охорони й використання природно-заповідного фонду можна визначити як здійснювану відповідно до чинного законодавства організаційно-розпорядчу діяльність органів виконавчої влади, наукових установ, громадськості з метою забезпечення функціонування природно-заповідного фонду. Функціональне призначення природно-заповідних територій та об'єктів полягає, по-перше, у збереженні природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, на-друге – у підтриманні загального екологічного балансу та фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Розгляд даного питання стоїть сьогодні так гостро у зв'язку з тим, що Україна вступає в черговий етап адміністративної реформи, спроби провести яку намагалися реалізувати в цій галузі декілька разів. На жаль, результати невпорядкованості справ та незавершеності перебудови свідчать про частковість проведених реформ, їх непродуманість, ігнорування багатьох суміжних проблем, завдань та результатів.

Ще на початку ХХ ст. робилися спроби скоординувати державне управління заповідною справою України в межах єдиного центру: з 1919 р. існувала Секція з охорони природи, а з 1924 р. – Комісія з охорони природи в структурі Сільськогосподарського наукового комітету УРСР. У другій половині 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. відбувається розширення та диференціація управлінських функцій у структурі владних органів. Так, у цей період управління заповідниками здійснювалося таким чином: у компетенції Народного комісаріату освіти знаходились заповідники місцевого значення (Хомутовський степ, Кам'яні Могили, Білосарайська коса, Парасоцьке), що підпорядковувались краєзнавчим музеям. Народний комісаріат з питань землі відав заповідниками республіканського значення (Конча-Заспа, Лісостеповий – Канівський, Асканія-Нова, Приморські, Піщані). Три заповідники: Карлівський (Академічний степ), Прохорівський (ім. Максимовича) і Гористе знаходились у віданні Всеукраїнської Академії наук. Створення цих об'єктів заповідання відбувалося за рішенням місцевої влади та, відповідно, урядовими рішеннями.

З лютого 1940 р. (з перервою на час війни) до серпня 1951 р. природно-заповідною справою, у тогочасному розумінні цієї організаційно-розпорядчої діяльності, керував єдиний урядовий орган – Главк по заповідниках при Раді

Міністрів УРСР. Тобто традиційно на теренах України існувала управлінська структура заповідними справами з певними державними централізованими повноваженнями, що визначалися часом і політичною «доцільністю влади робітників та селян».

З часу створення Державного комітету УРСР з охорони природи (у межах загальносоюзного Комітету, а потім Міністерства охорони природи у 1986 р.) справою заповідників в Україні займався відповідний його відділ. За період до 1991 р. було багато зроблено для упорядкування природно-заповідного фонду, напрацювання нормативно-правової бази діяльності заповідних установ у нових умовах, встановлення міжнародних зв'язків співробітництва та ін.

З початку діяльності новоствореного Державного комітету охорони природи (у 1992 р.) уперше на теренах незалежної України почала формуватися єдина державна система управління природно-заповідною справою через Головне управління національних природних парків і заповідної справи.

Усі наступні структурно-інституціональні трансформації головного державного урядового органу з охорони навколишнього природного середовища і передання функцій управління природно-заповідним фондом спеціально визначеному підрозділу (Державній службі заповідної справи, 2001 р.) відбувалися «шляхом спроб і помилок» для керівних органів влади України (Президентів, Верховної Ради, Кабміну) в пошуках оптимальної організаційно-функціональної форми.

У межах адміністративних реформ каденції президентів Л. Д. Кучми та В. А. Ющенко зусилля спрямовувалися в основному на механічні зміни кількості чиновників центральних органів виконавчої влади (у тому разі й у межах Державної служби заповідної справи) замість оптимізації перерозподілу правоналежності та функцій управління природно-заповідним фондом. За цей період було прийнято ряд рішень на вищому державному рівні, які лишень тимчасово змінили підпорядкування Держслужби заповідної справи відомству, головним завданням якого були розвідка й розробка надр, тобто їх експлуатація (Комітет природних ресурсів, 2003 рік). Не багато змін внесли і наступні рішення влади, завдання за якими й на сьогодні не виконані до кінця:

– Указ Президента України № 1039 «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів» (від 15 вересня 2003 р.);

– Указ Президента України № 317 «Про внесення змін до указів Президента України» (від 6 березня 2004 р.);

– Постанова Верховної Ради України № 1396 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення додержання законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» (від 11 листопада 2004 р.);

– Постанова Верховної Ради України № 838 «Про заходи щодо дальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні» (від 23 травня 2005 р.) та ін.

Потрібен був досвід управлінських помилок і негативна міжнародна реакція на порушення взятих міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля, щоб відновити адміністративну вертикаль Міністерства навколишнього природного середовища через структуру Державної служби заповідної справи. Україна з моменту здобуття незалежності підписала численні конвенції в галузі охорони природи (загалом близько 20), серед яких: Конвенція про збереження біологічного різноманіття, Рамсарська конвенція про охорону водно-болотних угідь, Конвенція про захист видів диких тварин, що мігрують, тощо. Відповідно до їх положень, якщо міжнародним договором, укладеним Україною, встановлені інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про природно-заповідний фонд, то застосовуються правила міжнародного договору. Саме такий правовий імператив щодо статусу заповідних територій визначає природно-заповідний фонд України вузловими елементами створення національної екологічної мережі, яка повинна стати частиною загальноєвропейської системи. На підставі цих міжнародних документів і ухвалено Закон України «Про формування загальнодержавної національної екологічної мережі України на період 2000 – 2015 років».

У таблиці наводимо структуру природно-заповідного фонду України та відомчу приналежність (в основних своїх формах організації) на сьогодні.

Заповідники України та їх відомча приналежність

Назва	Підпорядкування
Біосферні заповідники	
«Асканія-Нова»	Українська академія аграрних наук (УААН)

Чорноморський	НАНУ
Карпатський	Міністерство охорони навколишнього природного середовища (Міністерства ОНПС)
Дунайський	Національна академія наук України (НАНУ)
Природні заповідники	
Кримський	Державне управління справами (ДУС)
Канівський	Національний університет ім. Т. Г. Шевченка
Український степовий	НАНУ
Луганський	НАНУ
Поліський	Держкомлісгосп
Ялтинський гірсько-лісовий	Держкомлісгосп
Мис Мартьян	УААН
Карадазький	НАНУ
Розточчя	Міносвіти
Медобори	Держкомлісгосп
Дніпровсько-Орільський	Держкомлісгосп
Єланецький степ	Міністерство ОНПС
Горгани	Міністерство ОНПС
Казантипський	Міністерство ОНПС
Опукський	Міністерство ОНПС
Рівненський	Держкомлісгосп
Черемський	Держкомлісгосп
Національні природні парки	
Карпатський	Міністерство ОНПС
Шацький	Держкомлісгосп
Синевир	Міністерство ОНПС
Азово-Сиваський	(ДУС)
Вижницький	Міністерство ОНПС
Подільські Товтри	Міністерство ОНПС
Святі Гори	Міністерство ОНПС
Яворівський	Міністерство ОНПС
Сколівські Бескиди	Держкомлісгосп
Деснянсько-Старогутський	Міністерство ОНПС
Ужанський	Міністерство ОНПС
Гуцульщина	–
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	
Адміністрація парків-пам'яток садово-паркового мистецтва «Місхорський» «Масандрівський» «Лівадійський»	Міністерство ОНПС
Ботанічні сади	
Кременецький	Міністерство ОНПС

Таким чином, на кінець 2010 р. Міністерство охорони навколишнього природного середовища України у своєму віданні мало з 4 біосферних заповідників 1, із 17 природних заповідників йому підпорядковано тільки 4, з 13 національних природних парків – тільки 6. Усі інші природно-заповідні установи, у тому числі й

інших статусів заповідання (регіональні ландшафтні парки тощо), знаходилися в підпорядкуванні майже десятка інших відомств. Зрозуміло, така ситуація повсякчасно створювала масу проблем, адже часто в непрофільних відомствах були відсутні спеціальні підрозділи з управління цими об'єктами, а то й просто конкретна відповідальна особа. Обов'язки з виконання певних завдань щодо природно-заповідного фонду розподілялися частково між різними відділами відомств. Частина об'єктів природно-заповідного фонду знаходилася в підпорядкуванні місцевої влади, що нерідко призводило до їх перетворення в місцеві «вотчинно-вітальні угіддя» з непрозорою системою управління. Звідси й підстави для недотримання чинного законодавства щодо природно-заповідного фонду: численні порушення правил використання та охорони заповідного режиму тощо.

Позатим діяльність заповідних установ постійно відчуває на собі значні проблеми міжвідомчого підпорядкування об'єктів природно-заповідного фонду України, а звідси – і багат шарової нормативної організації галузевих органів керування заповідниками, національними природними парками, регіональними ландшафтними парками та всіма іншими видами об'єктів природно-заповідного фонду.

Зрозуміло, така галузева розпорошеність установ природно-заповідного фонду не дозволяє проводити ефективну фінансову політику в природо-заповідній сфері. Аналіз ряду контрольних документів Рахункової палати за результатами перевірки використання бюджетних коштів, що виділялися різним відомствам на заповідні об'єкти, свідчить про системне нецільове та неефективне використання коштів. Відсутність єдиного головного розпорядника унеможлиблює планування бюджетних коштів на вирішення першочергових, пріоритетних проблем у цій сфері, фінансовий контроль за їх ефективним використанням. Головні розпорядники коштів, у віданні яких перебувають установи природно-заповідного фонду, планують їм видатки за залишковим принципом, оскільки діяльність цих установ не є їх пріоритетом. Загалом для системи природно-заповідного фонду характерні відсутність єдиної державної системи матеріального стимулювання, добору, підготовки кадрів, їх навчання, що з року в рік загострює кадрову проблему. До практичних питань управління природно-заповідним фондом належать також такі об'єктивні чинники, як:

- державна реєстрація Мін'юстом розроблених Мінприроди нормативно-правових актів;
- забезпечення установ природно-заповідного фонду єдиним форменим одягом, зброєю;
- облік та контроль за здійсненням рекреаційної діяльності тощо.

Підпорядкування однакових за правовим статусом заповідних територій та об'єктів різним державним структурам можна пояснити відсутністю єдиної системи управління заповідною справою та переважанням корисливих галузевих, місцевих чи особистих інтересів.

Щоправда в перші роки незалежності була зроблена спроба змінити систему державного підпорядкування для біосферних та природних заповідників, національних природних парків одному урядовому органу на підставі Постанови Верховної Ради України «Про впорядкування управління заповідниками та національними природними парками» (від 23 грудня 1993 р.). У ній уперше було визначено, що «заповідники та національні природні парки, які створюються, підпорядковувати Міністерству охорони навколишнього природного середовища України». Однак це рішення не почало працювати, створені Державною службою заповідної справи Національний природний парк «Сколівські Бескиди» (1999 р.), Рівненський (1999 р.) та Черемський (2001 р.) природні заповідники залишилися в підпорядкуванні Державного комітету лісового господарства України.

Навіть погоджений у 2009 р. Державним комітетом лісового господарства проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про удосконалення управління установами природно-заповідного фонду України», відповідно до якого передбачалося передати в підпорядкування Мінприроди 9 установ природно-заповідного фонду фактично не вступив у дію. Таким чином, намічені до передання на баланс Міністерства охорони навколишнього природного середовища такі об'єкти природно-заповідного фонду залишаються у відомчому розпорядженні Держкомлісгоспу:

1. Поліський природний заповідник (Житомирська область);
2. Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник (АР Крим);
3. Природний заповідник «Медобори» (Тернопільська область);
4. Дніпровсько-Орільський природний заповідник (Дніпропетровська область);

5. Рівненський природний заповідник (Рівненська область);
6. Черемський природний заповідник (Чернігівська область);
7. Шацький національний природний парк (Волинська область);
8. Галицький національний природний парк (Івано-Франківська область);
9. Національний природний парк «Гомільшанські ліси» (Харківська область).

Таким чином, виникає складна адміністративно-правова колізія, коли наявні закони не виконуються державними установами, а підпорядковують свої норми під фактичний «статус-кво». На жаль, у даних умовах спрацьовує правовий нігілізм, притаманний усім країнам перехідного до індустріального суспільства. У цих умовах логічно була б розробка та реалізація моделі інтегрованого управління природно-заповідним фондом, що в умовах різновідомчого підпорядкування його територій та об'єктів було б стратегічно правильним (хоча й не простим) вирішенням цієї управлінської проблеми. Фахівці природно-заповідної справи, вчені, працівники заповідних установ вбачають вихід з даної складної ситуації у створенні повноправного державного органу управління природно-заповідним фондом рівня повноважень, на кшталт Державного комітету чи Державної служби зі спеціальним статусом. Світова практика свідчить, що тільки таким чином можна ефективно проводити збалансоване управління всіма сферами життя заповідних територій, вести наукові дослідження, забезпечувати охорону та сприяти розвитку рекреаційно-туристичній діяльності в заповідниках та національних парках, яка сьогодні перебуває майже в зародковому стані.

За приклад такого типу управлінського рішення може служити і досвід Європи, і досвід з американського континенту. У Канаді, територія якої (9,976 тис. км²) більша за територію України (604 тис. км²), а населення удвічі менше (відповідно: 23,3 млн осіб проти 46,5 млн осіб) 38 об'єктів природного заповідання загальнодержавного статусу перебувають у системі управління Канадської служби Національних парків. Аналіз повноважень служби, її функціональних завдань свідчить про її особливі адміністративно-розпорядчі можливості на кшталт Державної служби заповідної справи України, яка існувала до 9 грудня 2010 р.

Усі питання організації діяльності національних парків (НП), фінансування з державного бюджету (на 65 %), сприяння розвитку туризму та рекреації перебувають у прямому централізованому адміністративному управлінні та менеджмент-

координації з іншими відомствами держави та підприємств різного виду власності через Міністерства навколишнього природного середовища. Правове забезпечення діяльності установ НП Канади дуже розгалужене й детально виписане, основні нормативно-правові параметри регламентують усі види діяльності, дозволені в Національних парках. В основі відмінностей в організації діяльності заповідних установ між нашими країнами лежать традиційні відмінності в менталітеті й в управлінській культурі народів, що виражаються уже в перших статтях закону щодо цілей створення НП та контролю громадськості за їх діяльністю:

- «Національні парки передаються в суспільне користування канадців, щоб ...служити їм на благо, допомагати в освіті и приносити насолоду...»;
- «Кожні два роки Міністр звітує перед Парламентом про стан справ у парковому господарстві й про хід роботи зі створення нових парків» (переклад наш. – Ю. П.).

У Законі України «Про природно-заповідний фонд» (1992 р.) таких положень немає, за минулі 20 років не було жодного офіційного звіту керівників заповідної справи за виконання Програми розвитку заповідної справи, планів резервування територій для створення нових об'єктів природно-заповідного фонду.

Якщо говорити про сучасний рівень управлінської координації в межах природно-заповідного фонду України, виправдає себе лишень відмова від різновідомчого підпорядкування окремих об'єктів природно-заповідного фонду України. Однак це не означає, що управлінські зв'язки при зміні відомчого розпорощення на «єдиновладні» можливі лишень у вигляді підлеглості «нижчих вищим».

Сучасна теорія управління системою, компонентами якої ми розглядаємо природно-заповідний фонд як об'єкт управління, включає також і широкий спектр учасників управління, тобто суб'єктів процесу. Ним є вся сукупність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадськість, що дозволяє реалізувати управлінський процес як «по вертикалі», так і «по горизонталі».

Управлінська діяльність у заповідній сфері «по вертикалі» за принципом підпорядкованості нижчих органів вищим забезпечить позитивний результат тим, що є практична можливість жорсткого адміністративного керування щодо виконання правових засад організації справи, що на сьогодні часто деформується відомчими

«особливостями» і суб'єктивістськими маскуваннями. Владні розпорядження, накази органів вищої ланки є обов'язковими до виконання для нижчих ланок, їх реалізація в разі невиконання чи неналежного виконання досягається через застосування примусових заходів. Зокрема, керівник Держкомітету чи Державної служби зі спеціальним статусом міг би сам вирішити питання щодо дисциплінарної відповідальності керівників структурних підрозділів, інших працівників усіх видів установ природно-заповідного фонду, не допускаючи питання до вирішення його в межах відомчих поступок.

Управлінський процес «по горизонталі» у сфері природно-заповідного фонду представляє собою процес взаємної координації між його установами, що організаційно не залежать один від одного і взаємодіють у межах наданих прав, а не диференційованих відомчих інтересів (водників, лісівників, військовиків тощо). Це, зокрема, стосується і взаємовідносин установ природно-заповідного фонду і громадськості, коли згідно зі ст. 13 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» об'єднання громадян мають право на участь в управлінні територіями та об'єктами природно-заповідного фонду. За такого варіанту управління можуть вирішуватися питання протизаконних дій адміністрації установ у випадку суперечностей відомчих інтересів (проведення мисливських заходів, гостьових прийомів, заборони на проведення екскурсійних чи туристичних акцій, осушення територій чи спрямування русел водойм тощо) з інтересами територіальної громади чи екологічних об'єднань населення.

Висновки. В Україні назріла гостра необхідність реформувати систему управління природно-заповідною галуззю, що означає відмовитися від різновідомчого її правового статусу на користь централізації владних державних повноважень у межах єдиної природно-заповідної установи. Нею може бути Державний комітет природно-заповідної справи чи Державна служба зі спеціальним статусом та широкими повноваженнями щодо резервування нових територій для заповідання, створення нових об'єктів природно-заповідним фондом та серйозного контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства України. Значною частиною роботи комітету має бути діяльність щодо активізації участі громадськості, органів місцевого самоврядування у справах розвитку заповідної справи, контролю місцевої влади за забезпеченням охорони цінних природних

екосистем.

Така оптимізація управління природно-заповідним фондом сприятиме перш за все його збереженню, поліпшенню стану довкілля, розширенню його природного потенціалу для використання в ековиховній діяльності, організації «зеленого туризму», забезпечення здорового середовища для населення України.

Останні рішення Президента України щодо «...оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» (Указ Президента № 1085/2010) ставлять нові питання щодо розглянутих вище проблем. Державна служба заповідної справи зникла з переліку самостійних структурних підрозділів нового Міністерства екології і природних ресурсів України, що спричиняє значні труднощі як для діяльності практичних працівників цієї галузі, так і для осмислення вченими-дослідниками даної проблематики стосовно перспектив розвитку природно-заповідного фонду. Тому подальша робота щодо пошуків удосконалення системи управління природно-заповідною справою в Україні виходить на новий рівень.

Список використаних джерел

1. **Гамор Ф.** Про підвищення ролі природоохоронних установ у розв'язанні проблем сталого розвитку в Україні / Ф. Гамор // Зелені Карпати. – 2009. – № 1 – 2. – С. 16 – 18.
2. **Гетьман В.** Управління заповідною справою / В. Гетьман // Зелені Карпати. – 2009. – № 1 – 2. – С. 31 – 36.
3. **Голубець М. А.** Сучасна екологія і загальнонаукові засоби пізнання / М. А. Голубець, Е. П. Семенюк // Вісн. АН УРСР. – 1982. – № 1. – С. 81 – 90.
4. **Карпатский рекреационный комплекс** / М. И. Долишний, М. С. Нудельман, К. К. Ткаченко и др. – К. : Наук. думка, 1984. – 146 с.
5. **Природно-ресурсний** потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та ін. – К. : РВПС України, 1999. – 716 с.
6. **Про охорону** навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-ХІІ // Відом. Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 41. – Ст. 546.
7. **Про природно-заповідний** фонд України : Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2456-ХІІ. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

8. **Стратегія і тактика природоохоронної діяльності лісового заповідника** /за ред. В. Д. Бондаренка, Г. Т. Криницького та ін. – Л., 2006. – С. 33 – 60.

9. **Цибульській Ю.** Проблеми міжнародно-правового забезпечення екологічного планування / Ю. Цибульській // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2008. – № 4 (55). – С. 154 – 160.